

Válasz Meleg Csilla, Somlai Péter és Utasi Ágnes opponensi véleményére

Tisztelt Opponenseim!

Köszönettel tartozom Önöknek bírálói tevékenységükért, az MTA doktori pályázat részeként benyújtott *A családpedagógia új kihívása: Paradigmaváltás a családi életre nevelés koncepciójában* című doktori értekezéssel kapcsolatos észrevételeikért, kritikai megjegyzéseikért, javaslataikért. Köszönöm, hogy opponensi véleményeikkel hozzájárultak kutatói szemléletem formálásához, eredményeim újragondolásához, újabb kutatói célok és távlatok kialakításához. Bírálataik nagyban hozzásegítenek a doktori értekezés köteté formálásához, amely munkával nagy tudású Opponenseim meglátásainak megismeréséig vártam. Válaszomban a három bírálatra összevontan, a bírálatban felmerülő témakörök mentén reflektálok.

A doktori értekezés témaválasztása, célkitűzése

Örömmre szolgál, hogy mindhárom Bírálóm egyetért a kutatás témájának relevanciájával. Utasi Ágnes „rendkívül fontosnak és aktuálisnak” tartja, Meleg Csilla szerint „a témaválasztás kiváló, hiszen a családpedagógiai keretbe helyezett tudományos probléma analízise a neveléstudomány kompetenciakörén is túlmutató konzekvenciákat is eredményezhet”. Somlai Péter úgy véli „a disszertáns joggal ír tanulmányának Bevezetőjében a családpedagógia ’gyűjtőpont-hiány’-áról, ’fókuszvesztés’-éről és arról, hogy még nem alakult ki e terület ’adekvát, neveléstudományi alapú paradigmája’.” Köszönöm Opponensem elismerő szavait, miszerint hozzájárultam e hiány pótlásához, és sikerült elérnem kutatási célomat, amelyet Utasi Ágnes bírálóm szerint is világosan megjelöltem.

A disszertáció célját egyben újdonságként is tekinti Utasi Ágnes, miszerint „alapvető célja és egyszersmind újdonsága a disszertációnak annak kifejtése, fókuszba állítása és indoklása, hogy a családpedagógiában a családi életre nevelés ma még nem rendelkezik a társadalmi és családi változásokat követő elméleti keretrendszerrel, új paradigmával”.

Somlai Péter szintén úgy érzékeli, hogy „különös ellentmondás és feszültség” ösztönzött az értekezés megírására, amely abban a kettőségben ragadható meg, miszerint a diszciplína alacsony presztízzsel rendelkezik, ugyanakkor „diszciplináris sokféleség”-gel, „tárgyának zavarbaejtő komplexitása”-val nézünk szemben. Somlai Péter továbbá egyetért a dolgozat azon megállapításával, hogy a családpedagógiát „(...) a kevésbé tudományos nézetektől és módszerektől kellett megtisztítani”, és „a jelölt doktori tanulmányát ennek elvégzéséhez érdemleges hozzájárulásnak” tekinti.

A dolgozat koncepciója, értelmezési kerete, alapfogalmai

Válaszomat a dolgozat koncepciójával, értelmezési keretével kapcsolatos kritikákra reflektálva folytatom. Meleg Csilla opponens bírálatában az értelmezési keret hiányának magyarázatát a dolgozat zárómondatainak idézetével kezdi a következőképpen: „a 221 oldalas (irodalomjegyzékkel és mellékletekkel együtt 281 o.) dolgozat záró mondatai a következők: ’A családi életre nevelés új paradigmájának az aktuális problémák felismerésére és megoldási

stratégiáira kell épülnie. A felkészítő funkcióban elsődlegesen érdekelt családpolitikának pedig olyan elméleti keretet és gyakorlati eszköztárat szükséges kidolgoznia, amely a fiataloknak valós perspektívát nyújt az eredményes magánéleti és szakmai életpálya befutásához.” Bírálataiban így folytatja az Opponens: „ezen kutatás eredményei a családi életre nevelés szükségességét alátámasztó érvek, érvrendszerek kidolgozásához is vezethetnek, melyek a családpolitikáért felelős döntéshozók figyelmébe ajánlhatók. A tudomány és a politika azonban más paradigma szerint működik. A tudományos kutatások (sokszor egymásnak ellentmondó) eredményei választási lehetőségeket kínálnak, azonban az azok közötti döntés a politika felelőssége. (Más pályán mozog a kétféle gondolkodásmód is, a találkozási pontokat a tudomány kínálta alternatívák közötti választás ténye realizálja.) Nincs ez másként a családpolitika esetében sem. Ezért a szerző dolgozatának utolsó mondata még egy következő kutatás célkitűzéseként sem értelmezhető. Ugyanis a politika nem kompetens sem elméleti keretek megalkotásában, sem a gyakorlati eszköztár kidolgozásában, és főleg nem a felkészítő funkcióban”.

A tudomány és a politika eltérő működésével – ideértve többek között a két terület célját, eszközeit, módszertanát, eredményei disszeminációját és felhasználási körét – abszolút mértékben egyetértek. A tudományos életben eltöltött két évtized mellett az elmúlt években a Kopp Mária Intézet munkatársaként a szakpolitikai tudományos háttér biztosításában is közreműködtem, így mindkét terület gondolkodásmódjára és gyakorlatára rálátok. Jól ismerem a két szféra találkozási pontjainak, valamint tudástranszfereinek rendkívüli jelentőségét és lehetőségét. Ugyanakkor tudatában vagyok a találkozási pontok olykor szűk mezsgyéjének veszélyeivel, ezért a határok és a határátkelőhelyek kijelölését magam is fontosnak tartom. A disszertáció előkészítésekor és elkészítése közben éppen ezért húztam éles határvonalat tudomány és (szak)politika közé, állást foglalva az értekezés kizárólag tudományos megalapozottsága mellett. Somlai Péter opponensben emiatt hiányérzet is támadt, mivel megjegyzi, hogy: „üdvözöltem volna saját szempontok kifejtését hazai és nemzetközi családpolitikai tervekkel, nézetekkel, álláspontokkal és irányzatokkal szemben.”

Az értelmezési keret valóban elviselte volna egy középsúlyos családpolitikai pillér terhét, de alkotói döntéseim meghozatalánál arra juottam, ezzel nem kívánok élni. Olyannyira nem, hogy a dolgozat idézett zárómondatában sem hivatkozok családpolitikára. Meleg Csilla idézése, és az ebből levezett kritikai megjegyzések sajnálatos félreértésen, egyetlen szó félreolvasásán alapulnak. A dolgozat utolsó két mondata ugyanis így hangzik helyesen: „A családi életre nevelés új paradigmájának az aktuális problémák felismerésére és megoldási stratégiáira kell épülnie. A felkészítő funkcióban elsődlegesen érdekelt *családpedagógiának* pedig olyan elméleti keretet és gyakorlati eszköztárat szükséges kidolgoznia, amely a fiataloknak valós perspektívát nyújt az eredményes magánéleti és szakmai életpálya befutásához.” E félreértés és az abból kikövetkeztett kritikai elemek megerősítenek abban, hogy az akadémiai értekezés műfaja (legalábbis a neveléstudományok területén) nem engedhet meg politikai vagy ideológiai olvasatot még abban az esetben sem, ha a dolgozat tárgyához egyébként szervesen kapcsolódna (mint arra másik opponensem fent idézett észrevétele is rámutat).

Meleg Csilla opponens hiányolja az elméleti keretet, a belső logikát, a szakirodalom koncepciózus rendezését, a családpedagógiai vonatkozásokat, a dolgozat gondolatmenetét meghatározó logikai modellt. A következőkben e kritikai megjegyzésekre több esetben

magával a dolgozat eredeti szövegrészeivel reflektálok, alátámasztva az adott téma illeszkedését a dolgozatban, vagy a gondolatsorok logikai megfontolását bizonyítva.

A dolgozat első, Bevezetés című fejezetében megállapítom, hogy a családi életre nevelés a családpedagógia tudományterületéhez tartozó terület, de a különböző elméleti munkákban mégsem a családpedagógia, s még nem is a neveléstudomány dominál. Úgy fogalmazok a dolgozat legelső oldalán (4. oldal), hogy „ennek legfőbb oka a téma megragadhatatlanságában rejlik, hiszen a családi élet összetettsége ambivalens módon szétdarabolja a családi életre nevelés paradigmáját. Ám a folyamatosan újjászülető elméleti kereteket nem olyan anomáliák feszítik szét, amelyeket nem tudunk megmagyarázni. Éppen ellenkezőleg, olyasfajta jelenségek tematizálják át újra és újra a családi életre nevelés rendszerét, amelyek egyébként bevett fogalmi, tényezői vagy folyamatai a tudományos értelmező közösségeknek.” Ezt a felvezető, a családi életre nevelés eredendően szétdarabolt paradigmájára vonatkozó kijelentést három, egymással összefüggő gondolatkörre fűzöm fel. (A dolgozatban számozás nélkül, de bekezdésekben elkülönítve.)

(1) „Az új tudásrend azonban nehezen képes intézményesülni (Kuhn 1984), ugyanis mire megszilárdulna az új váz a sokszínű tudományos elképzelések mentén, addigra valamelyik alkotóeleme átértelmeződik, s ennek nyomán a családi életre nevelés átkonceptualizálódik.” (4. oldal)

(2) „Ebből fakad a családpedagógia súlyvesztésének általunk vélelmezett következő oka. A fent vázolt heveny átalakulásokban ugyanis nehezen kapaszkodik meg, mivel a születéstől a halálig tartó hosszú úton temérdek olyan tematika sorjázik, amely jellemzően más tudomány privilégiuma.” (4. oldal)

(3) „A családpedagógiai gyújtópont-hiány harmadik legfőbb magyarázatát a tématerület rendkívüli érzékenységében látjuk. Mind a család, mind a családi élet az árnyalatnyi társadalmi vagy gazdasági változásokra is rezonál, a markáns változások intenzíven alakítják perspektíváját.” (4. oldal)

A családi életre nevelés paradigmáját tehát már a disszertáció elején szétdaraboltnak, folyamatosan átkonceptualizálódónak, a társadalmi és gazdasági változásokra extra érzékenyen reagálóknak, állandóan perspektíva-változtatóknak titulálom.

Ebbe a gondolatkörbe illeszttek további két tény a folytatásban: (a) a családi életnek számos területe létezik, (b) az ezeken a területeken fellépő kihívásokra, problémákra adott válaszokban, megoldásokban különböző tudományterületek illetékesek (példaként hozom a változások és normatív krízisek esetében a pszichológiát, a családszerkezeti átalakulásokban a szociológiát, családtervezésben az orvostudományt).

E gondolatsor következtetése az, hogy „a saját értelmezésünkben kirajzolódott, fent bemutatott magyarázatok közös ismérve a fókuszvesztés. A család és a családi élet tárgyköre valóban rendkívül szerteágazó, a kapcsolódó tudományágak és tudományterületek sokszínűek. Azonban a családi életre történő felkészítés nevelési és oktatási folyamat, amely családpedagógiai alapokon állva vonja be a kapcsolódó diszciplínák elméleteit és gyakorlatát. Az ebből a szemszögből értelmezett paradigmát tekintjük dolgozatunk fundamentumának.” (4. oldal)

A dolgozat alapkoncepciója tehát abból indul ki, hogy a családpedagógia, tágabb értelemben a neveléstudomány válhatott volna a primer tudományterületévé a családi életre nevelésnek, de a megszokottnál is erősebb interdiszciplináris jelleg miatt ez nem valósult meg.

A következő logikai elem a paradigmához kapcsolódik, amelyről azt gondolom, hogy lényegében megragadhatatlan, mivel folyton átalakul. (Ezt erősíti meg többek között Holmann és Burr 1980)

A dolgozat 5. oldalán azonban rámutatok arra, hogy mégis van olyan terület, amelyet a családpedagógia „lefoglalhat” magának, és itt találok egy olyan pontot, amibe egyrészt beleakasztom a horgonyomat, és kiemelten kezelem a dolgozat egészében, másrészt ez az a terület, amelyben megilem azt a paradigmát, amely talán – paradox módon – változásában lesz stabilizálható. A dolgozatban így fogalmazok: „(...) meglátásunk szerint a családi életre nevelésnek jól körülhatárolt és adekvát, neveléstudományi alapú paradigmája nem épült ki, ugyanakkor a családi életre való felkészítésben – mint a családi életre nevelés egyik tartóoszlopában – a családpedagógia megtalálta a helyét és szemléletmódját. A dolgozat kiindulópontja, hogy az itt aktuálisan fellelhető paradigma változtatásra szorul.”

Ezt megelőzően megnevezem a családi életre nevelés két komponensét: egyik a családi életre felkészítő, a másik a működő családokat támogató összetevő. Utóbbiról kijelentem, „kisebb teret enged a neveléstudományi, családpedagógiai beavatkozásnak, mivel a családi kapcsolatok, szerepek, események mozgatórugóinak feltárása leginkább a pszichológia és a mentálhigiéné feladata, ahogyan a család testi, fizikai egészségét az orvostudomány, a pénzügyi kultúráját a közgazdaságtudomány, a jogi problémákat a jogtudomány kutatja és orvosolja, és így tovább.” (5. oldal) Rámutatok, hogy természetesen a családi élet egészében számos olyan elem van, ami családpedagógiai kötődésű (pl. a szülő és pedagógus kapcsolata), de mint írom, „ezekben az esetekben az elméleti vagy empirikus kutatás tárgya azonban nem holisztikusan a családi életre nevelés, hanem a vonatkozó családi életmozzanat.”

A dolgozat bevezető fejezetének első két oldalán igyekeztem tehát logikai lépcsőfokokon haladva megrajzolni azt a keretet, amelyben mozogni tudok és kívánok. Ez a családi életre nevelés két komponense közül az első, a felkészítő komponens. Rámutatok továbbá arra, hogy a felkészítő funkciónak két iránya van: a magánéleti és a szakmai feladatokra történő felkészítés, mindkettő részévé válik az elméleti keretnek.

A korábban többször érintett paradigma kérdésében is továbbhaladok, immár a második, felkészítő komponensre vonatkoztatva: „A családi életre nevelés paradigmája rugalmatlannak bizonyult, melynek következtében az egyes fejlemények, változások, kihívások előremutató megoldásai helyett okokat és okozókat keresett.” (5. oldal) A rugalmatlanságot két okkal magyarázom az 5. és 6. oldalon: „Egyfelől nem számol a történeti idők változásával, holott, mint látni fogjuk, maga a családi életre nevelés is ilyen markáns gazdasági és társadalmi változások hatására fogant. (...) Itt keresendő a rugalmatlanság másik, családformában rejlő magyarázata is. Úgy véljük, a családi életre nevelés paradigmája a múltba révedéssel együtt az állandóság csapdájában rekedt a családi élet működésének számonkérésében is. Holott a 21. század által támasztott kihívásokra nem lehet korábbi évtizedek sémáival válaszolni.”

A felkészítő komponens két irányával kapcsolatban (ti. magánéleti és szakmai felkészítés) kijelentem: „a meglévő paradigma további gyengesége, hogy e két területet kezdetben egymástól függetlenül kezelte, a magánéleti vonalat túldimenzionálva, a szakmai felkészülés fontosságát alábecsülve. Majd később ráeszmélve a lineáris életutak mintázatának megváltozására, összekapcsolta a két területet. Az összekapcsolás során azonban azt tapasztalta, alapvetően nem illenek össze a privát és professzionális utak, ezért próbálkozásait feladva összeférhetetlennek nyilvánította azokat. Leegyszerűsítve ez oda vezetett, hogy a

fiatalok a felkészülés szakaszában úgy vélhetik, mindenképpen választaniuk kell a két út között, és az egyiket csak a másik hátrányára valósíthatják meg.” (6. oldal)

Összefoglalva, a családi életre nevelés egészét tekintve hiteles, elfogadott, stabilizálódott paradigma hiányában, illetve a családpedagógiai illetékességet is tekintve a családi életre nevelés egy komponensével foglalkozom. Ezt a komponenszt értelemszerűen nem lehet kiszakítani az egészből, de fókuszba helyezve részparadigmaként értelmezhető. A meglátásom pedig az, hogy a felkészítő komponens két irányának egyedi és közös kezelése sem illeszkedik a megváltozott körülményekhez, ezért van megújításra szüksége. S mivel a családpedagógiát ebben a komponensben érzem leginkább kompetensnek, ettől a tudományterületről várom a megújulást. Ehhez illeszkedtek a bemutatott, felhasznált kutatások, amint a dolgozatban megfogalmazom: „A kutatások eredményeit egységében kezelve a családi életre nevelés felkészítő funkciójának egyik szegmensét, a munka és magánélet összehangolásának kérdését öleljük fel. Ezen keresztül igyekszünk olyan keretet felvázolni, amely kellő rugalmassággal viszonyul családi életre történő felkészítéshez és annak működésében adott támogatáshoz.” (11. oldal)

Somlai Péter úgy fogalmaz, „a szerző fontos döntéseket hozott meg, amikor megalkotta a disszertáció szerkezetét”. Valóban nem könnyű ezen a széles tematikájú területen úgy mozogni, hogy a részletekben el nem veszve tartható legyen a fő csapásvonal. A szöveggel történő további munkámban kiemelt figyelmet fogok fordítani arra, hogy a fent vázolt logikai ívet sokkal láthatóbbá tegyem; bemutatva annak állomásait, hogy jutunk el a családi életre nevelés fogalmának, történetének ismeretében az általam végrehajtott, első neveléstudományi megközelítés-kísérletétől a felkészítő komponens családpedagógiai jogosultságáig, alátámasztva a szakmai és magánéleti karrierlehetőségek vizsgálatával a dilemmában leginkább érintett értelmiségiek körében.

Meleg Csilla bírálatában több helyen kifejti, hogy a dolgozat címe nem tükrözi a dolgozat tartalmát, ahogy a vélemény összegzésében megfogalmazza: „a benyújtott akadémiai doktori értekezés nem a címben megfogalmazott tudományos probléma kifejtését tartalmazza”. A doktori értekezés nem azt a célt tűzte ki, hogy válaszokat, modelleket nyújt arra vonatkozóan, hogyan kell megújítani, vagy helyesebben megalkotni a megfelelő paradigmát – ez már egy új dolgozat feladata lesz. Ez az értekezés feltáró jellegű, és a legfontosabb feltárt eredménye, hogy a családi életre nevelésnek mindenekelőtt szüksége van tudományos szintézisre, interdiszciplináris együttműködésre, nézeteiben megújulásra, és egy területén családpedagógiai főszerepvállalásra. Hazánkban még nem született egyetlen olyan munka sem, amely a családi életre neveléssel behatóan és átfogóan foglalkozott volna (kerülve az egyes témakörök, pl. konfliktuskezelés, válságkezelés, szexuális felvilágosítás stb., stb. kiemelését és ezek részletes tárgyalását), a nemzetközi irodalmakat felsorakoztatva, a családi életre nevelés történetét bemutatva, különböző empirikus kutatások eredményeit e tárgyra vonatkoztatva.

Másik két opponensem nem kifogásolja a címválasztást, a tartalmi illeszkedést, nem hiányolják a logikai szálát vagy az értelmezési keretet. Ebből arra következtetek, hogy a címet, a dolgozat célját és tárgyát más síkon interpretálják, és ebben az értelmezési keretben (ami a szerzői szándékkal megegyező) megtalálják a harmadik bíráló által hiányolt tudományos ismérveket.

A dolgozat létrejöttének imént említett igényét, célját (ti. nem a paradigmaváltás kívánatos folyamatát, módszereit rendezem tudományos rendszerbe, hanem a paradigmaváltás

szükségességét felismerve sorakoztatok fel mellette elméleti és empirikus érveket) Utasi Ágnes meg is fogalmazza opponenciájában, mégpedig az értekezés újszerű eredményeként: „alapvető célja és egyszersmind újdonsága a disszertációnak annak kifejtése, fókuszba állítása és indoklása, hogy a családpedagógiában a családi életre nevelés ma még nem rendelkezik a társadalmi és családi változásokat követő elméleti keretrendszerrel, új paradigmával”. Somlai Péter, vélhetően ugyanezen a befogadói értelmezési horizonton így nyilatkozik: „megismerve munkáját igazat adhatunk a jelöltnek abban, hogy a családpedagógia kutatásterületét „az induktív, alulról szerveződő fejlődéstörténet során ’rárakódott’, kevésbé tudományos nézetektől és módszerektől kellett megtisztítani’. Ennek elvégzéséhez érdemleges hozzájárulásnak tekintem a jelölt doktori tanulmányát.”

Meleg Csilla alapfogalmakkal kapcsolatos kritikájára reagálva úgy vélem, sikerült azokat bemutatnom, noha nem egy önálló fejezetben definiálva azokat, hanem az egyes témakörök tárgyalása során. A neveléstudomány olyan bevett fogalmait, mint például a család, a nevelés, az oktatás nem tartottam szükségesnek definiálni. Azonban azokban az esetekben, amikor a kanonizált fogalomhasználatától eltérően használtam azokat (pl. iskolai és iskolán kívüli oktatása a családi életre nevelésnek), indokoltam döntésem, és jeleztem az általam használt fogalom jelentéstartalmát. Ugyanígy jártam el a legfontosabb alapfogalom, a családi életre nevelés magyar változatának magyarázatával. A családi életre nevelés definícióját, tipizálását az első és második fejezetben több oldalról történő körbejárása során a magyarban meghonosodott elnevezésre is kitérek (ti. mivel a *family life education* magyarosítása nemcsak tartalmában és módszereiben érdekes, hanem már a kifejezés átültetésében is összetett kérdés: családi életre *oktatás*, *nevelés* vagy *képzés* a megfelelő fordítás). Ehhez kapcsolódó problémát vetek fel a *felnőttoktatás*, *felnőttképzés*, *felnőttnevelés* dolgozatbéli használatával kapcsolatban; ezekben az esetekben magyarázom és indoklom a fogalom értelmezését, alkalmazását a dolgozatban. (További alapfogalomnak tekinthető a jól-lét, a társas támogatás, a házassági prémium, a szülői karrier, amelyeket a 3. fejezet tárgyal, a népmozgalomhoz kötődő, kevésbé bevett kifejezéseket a 4. fejezet, a családbarát munkahely és családbarát egyetem elnevezést ismérveivel alapján az 5. fejezet értelmezi.)

Az Opponens további észrevételei a kulcsfogalmakhoz kapcsolódó tartalmak kidolgozatlanságára vonatkoznak. A bíráló itt feltett kérdéseire úgy gondolom, a dolgozat megadja a választ, de szintén nem egy tömbben, például a bevezető részben, hanem a tartalmilag megfeleltethető fejezetekben. Azt a tényt, hogy a családi életre nevelés a családpedagógia kompetenciájához tartozó terület, tényként kezelem, az első fejezetben jelölöm meg a kapcsolódási pontot a felkészítő komponenshez, illetve utalok illetékességére a másik komponens egyes területein. A modellt, paradigmát és koncepciót, az azokhoz kapcsolódó fogalmakat az első és második fejezetben taglalom, a Válasz előzőekben kifejezett elgondolás szerint. A 2.1-es alfejezetben felvázolt társadalmi és gazdasági folyamatok, amelyek létrehívták a családi életre nevelést, nem zárultak le, hanem folyton mozgásban vannak, ha még más irányt is vettek. Ezért nem lehet egyértelmű időbeli vagy földrajzi határokat húzni, hol kezdődik és végződik egy régi vagy új paradigma, hiszen, ahogy többször utalok is rá, a nyugati országokban jóval korábban elindult folyamatok késve érkeztek meg hozzánk, így a hozzárendelt eszközök, módszerek sem egységesen érthetők réginek vagy újnak.

Az opponensi kérdésben szereplő új koncepciót kívánó új tartalmak tehát mindennek folyamatában sejlenek fel. Így például több alkalommal kitérek az alternatív párkapcsolati

formák fokozatos elfogadottságára, ami a nyolcvanas évek végétől tapasztalható megengedőbb társadalmi attitűddel indult el (a válás, a házasságkötés nélküli együttélés vagy a házasságon kívül született gyermekek elfogadása) és jutott el a mai sokszínű kapcsolat formáig (pl. LAT kapcsolat, azonos neműek bejegyzett élettársi kapcsolata), és vélhetően nem áll meg ezeknél a kapcsolati formáknál. Mindezt, más hasonlóan végigvezetett átalakuláshoz, a bőségesen adatolt demográfiai statisztikai háttérrel erősítem meg a 4. fejezetben, ahol egyébként (kapcsolódva egy másik opponensi kérdéshez) indokolom az időbeli határokat és a nemzetközi kitekintés határait.

A dolgozat nem ígéri meg, hogy éles határokat húzva paradigmarendszereket alakít ki, és konkrét tényezőket, régi és új eszközöket, modelleket, módszereket rendel egyikhez vagy másikhoz. A családi életre nevelés mintegy százéves nemzetközi, és ötvenéves hazai történetének, jellemzőinek feldolgozása, majd az elvégzett empirikus elemzések minden eredménye arra a felismerésre vezetett, hogy az állandóan változó külső körülmények befolyásolása által a család folyamatosan átalakuló belső élete a családi élet működését segítő családi életre neveléstől permanens, azaz állandó, folytonos alkalmazkodást kíván meg. A felismerés lényege, hogy ez hazai viszonylatban nem követhető nyomon, megújulásra van szükség, de a stratégiai és taktikai kidolgozás a következő lépés lesz. A következő munka fogja megválaszolni azokat a konkrét kérdéseket, amire az Opponens rákérdez: „milyen konkrét tartalommal tölti meg a családi életre nevelést: milyen területek tartoznak hozzá (családon belüli-kívüli), milyen formák keretében (direkt-indirekt, intézményes-civil társaságok vagy más), milyen pedagógiai válaszlehetőségeket kínálnak a más szaktudományok által feltárt jelenségek és problémák (pl. családi szerepek, kapcsolati modellek, értékösszeütközések, konfliktuskezelések és problémamegoldások stb.)”. Az akadémiai értekezés leadását követő évben egy kutatás pedagógusok és iskolai segítő szakemberek körében igyekezett felmérni a családi életre nevelés igényét, lehetőségeit a köznevelésben (Pusztai 2022). Az 53 interjúalany válaszai alapján egyértelműen kirajzolódik az igény a családi életre neveléshez kapcsolódó témakörök beemelésére, ám rendkívül szerteágazó, a fókuszcsoportos interjúkon pedig komoly vitákat indukáló a pedagógusok elképzelése a tantervi integrációról, a konkrét témákról, a módszerekről, a tananyagokról, a képzők személyéről. A kutatás egyik konklúziója, hogy a családi életre nevelés bizonyítékokon, vizsgálati eredményeken alapuló (*evidence based*) oktatási megvalósítása szükséges, mégpedig a pedagógusok bevonásával az előkészítő, kutatási szakaszba, majd csak a munkaszervezési, didaktikai folyamatok és a tananyagok tesztelését követően kerüljön sor döntésre a bizonyítottan hatékonyan ítélt eljárásokról. Mindez alátámasztja a tartalmi, gyakorlati kidolgozás és megvalósítás komplexitását.

Végül, szintén a kritikai megjegyzésre válaszul, a dolgozathoz egy példát emelek ki arra vonatkozóan, hogyan vezetnek el az empirikus eredmények a megújulás szükségességéhez. Idézet az összegző fejezetből: „...a fiatalok magánéleti eseményeket halasztó magatartása mögött nemcsak a karrierépítés és egzisztencia-megalapozás rejlik. Erőteljesen és egyértelműen kirajzolódik a párkapcsolatok létesítésének és megtartásának problémaköre és a szülővé válás félelme. Jelzésértékű, hogy nem kérnek és nem várnak segítséget pedagógusoktól, szakemberektől, tudósoktól, nem kíváncsiak a könyvekre, cikkekre, előadásokra” (220. oldal). Ez a következtetés több kérdőívblokk adatainak elemzéséből adódik. Erre támaszkodva folytatódik majd a további kutatás, amely feltárja majd az okokat, megvizsgálja többek között,

milyen módszerek és tananyagok szükségesek a felkészítéshez, milyen képzésre van szüksége az edukátoroknak, milyen életkori sajátosságait kell figyelembe venni.

Tartalmi kérdések, vélemények

Az értekezés első, bevezető fejezetével kapcsolatos kritikai észrevételeket a Válasz előző részében foglalkoztam. A továbbiakban a dolgozat felépítését követő tartalmi észrevételekre reagálok.

A dolgozat 2. fejezetének alfejezeteivel kapcsolatban Meleg Csilla úgy látja, „sokkal inkább a kutatás háttéréhez tartozó adatokat, információkat olvashatunk, mintsem a szerző által a címben megjelölt témát rendszerbe összefogó tartalmakat. Célszerű lett volna az egyes szaktudományokban feltárt problémák közül (szereptartalmak, párválasztás, konfliktuskezelések, problémamegoldások stb.) azokat beemelni egy a szerző által kialakított koncepcionális keretbe, melyekre pedagógiai válaszok adhatók.” A dolgozat több részében is említést teszek ezekről a problémakörökről, így az 1. fejezetben is taglalva ezek tudományterületi „szétszórtságát”, a 2. fejezetben a családi életre nevelés sűrű témahálózatában jelenítem meg, a 3. fejezetben többükre kitérek a párkapcsolati és szülői karrier kérdéskörében, de a demográfiai fejezetben is előhozakodok például a válások, veszteségek témájával, és az empirikus fejezetekben is több elemzés is érinti ezeket a problémákat (pl. párválasztási nehézségek, szorongás a szülői szerepektől vagy a társas támogatás hiánya a munka-magánélet összeegyeztetésében). Ezekről a problémákról, és az arra adható pedagógiai válaszokról nem szándékoztam tematikus fejezeteket készíteni, mert egyrészt olyan sok releváns kérdés- és problémakör kapcsolódik a családi élethez, hogy az egy önálló művet kíván, másrészt a korábban vázolt logikai szálhoz igazítva igyekeztem megjeleníteni a kapcsolódó jelenségeket.

Szintén a 2. fejezettel kapcsolatban jegyzi meg Opponensem, hogy „nem körvonalazható, hogy a szerző mit tekint régi elméleti-módszertani nézetrendszernek, amihez képest a megújuló vagy új tartalmak megjelenése más gondolkodásmódot, azaz paradigmaváltást igényel”. Elfogadom ezt a kritikát, valóban ki kellett volna gyűjtenem a különböző (csaknem teljes egészében nemzetközi) elméleteket és módszertanokat, amelyekre elszórta hivatkozom, javarészt az USA-beli oktatási-képzési gyakorlatokkal kapcsolatosan. (Többek között Arcus 1987, Thomas és Arcus 1992, Morris és Ballard 2003, Allen 2013, Benson és Donehower 2020)

Ez a gazdag interdiszciplináris összeállítás hazai viszonylatban valóban hiánypótló lenne, egy önálló adaptált gyűjtemény formájában. Ugyanakkor úgy vélem, az iskolán belüli és kívüli családi életre neveléssel foglalkozó alfejezetekben sikerült rámutatni azokra a pontokra, amelyeket aggályosnak tartok, így például a drámapedagógia mint módszer kiaknázatlanságára, a képzési struktúra szétagoltságra, a képzési szerkezet hiányosságaira, a kereslet-kínálat egyensúlytalanságára, a moduláris képzés elmaradására, a tematikák hiányára, a stratégia és marketing gyengeségére, a képzők képzésének hiányára. Ennélfogva a 2. fejezetben megjelenő, a Bíráló által kifogásolt andragógiai vonatkozásokat, a többi alfejezethez hasonlóan, nem tekintem „csapongásnak”, hiszen a családi életre nevelés vizsgált elsődleges célcsoportja – mint ezt a dolgozat elején kifejtem – a felnőttek, akik sajátos tanítás-tanulási, módszertani, motivációs megközelítést igényelnek.

A 3. fejezettel kapcsolatos meglátása Meleg Csilla opponensnek, hogy a nem koncepciózusan rendezett irodalmak miatt nincs koherens válasz arra, „mely elméletek és

kutatások milyen konkrét tartalmaira kíván támaszkodni saját kérdései-válaszai kialakításakor”. A fejezet tartalma és felépítése szintén az elméleti keret logikáját követi, hiszen a jól-lét vizsgálatokat a magánélet és szakmai élet köré szervezi, mégpedig úgy, hogy a családot erőforrásként értelmezi, ahogy a dolgozatban olvasható: „meglátásunk szerint az értelmezések vonulatában a családban felhalmozott és onnan kiáramló erőforrások állnak, ritkábban tekintenek a családra önmagára erőforrásként. Ez utóbbi megközelítésben a családi kapcsolatok és az azokban bekövetkezett interakciók jelenthetnek erőforrást vagy erőforrás-megvonást, s amellyel a családi életre nevelésnek alapvetően számolnia kell” (42. oldal). Emellett Weissbourd és Kagan (1981) alapján a családi életre nevelés eredeti fő célkitűzése is a családok testi-lelki jól-létének biztosítása és a gyermekneveléshez szükséges kompetenciák kialakítása, fejlesztése volt.

A fejezetben felsorakoztatott kutatási eredmények (legfőképpen Kopp, Skrabski, Buda, Csíkszentmihályi, Seligman, Brown művei alapján) a magánéleti életpálya lehetséges alakulását (a publikációim sajátos szóhasználatával párkapcsolati karriert, szülői karriert, családi karriert) vázolják, fontos hozadékként megállapítva, hogy az egyén jól-léte nemcsak magára az egyénre hat, hanem szűkebb és tágabb közösségeire, és egyértelműen kimutathatóan a társadalom egészére gyakorolt hatása is. A fejezetben bizonyított olyan tények, mint például a megfelelően működő párkapcsolati vagy szülő-gyermek kapcsolatok fizikai és lelki védőfaktorok, egyértelműen kapcsolódnak a családi életre nevelés felkészítő komponenséhez. Ennél a kiragadott példánál maradva: ha egy társadalom tudatában van annak, hogy a jól működtetett családi kapcsolatok egészségvédelmi funkcióval bírnak, akkor egyértelműen ilyen kapcsolatokra készíti fel a jövő nemzedékeit, olyan tudást és kompetenciakészletet biztosítva számukra, amelyek birtokában megfelelően kezelik a konfliktusokat, felismerik és megoldják a problémákat, asszertíven kommunikálnak és így tovább. A társadalmi hasznossága az ilyen oktatási-nevelési stratégiának pedig az, hogy a mentálisan és fizikailag egészséges állampolgárok nem terhelik meg az egészségügyi és szociális ellátó rendszereket, hatékony munkavállalókként, felelős szülőkként vesznek részt a társadalom életében.

A 4., demográfiai központú fejezet jogosultságát Meleg Csilla elismeri, miszerint „a pedagógiai és válaszkeresés aktualitása nem vitatható, mert a demográfiai adatsorok a családi életre nevelés vonatkozásában valóban új szempontok figyelembevételét és az azoknak megfelelő tartalmak kialakítását indokolják”, illetve „aláhúzzuk, hogy a közelmúlt demográfiai tendenciáira adott pedagógiai válaszkereséseket a családi életre nevelés új paradigmájában releváns tartalomnak tekintjük”. Ugyanakkor úgy véli, „az alfejezetek önálló életet élnek”, és „értelmezési keret hiányában a dolgozatban ismertetett nemzetközi-hazai adatok keverednek”.

Örömmre szolgál, hogy opponensem relevánsnak tekinti a demográfiai tendenciák és a pedagógiai vonatkozások együttes megjelenését. Kutatásaim során nem találkoztam még olyan neveléstudományi munkával, amely a népesedési folyamatok és a családi életre nevelés egyes aspektusai között kezdeményezett volna párbeszédet. Ez a párbeszéd a teljes emberi életút alatt fennáll, ezt igyekeztem szemléltetni azzal, hogy a népesedési statisztikák közül a családi élet mérföldköveit érintő adatsorokkal foglalkoztam behatóan (úgyismint házasság és más párkapcsolati formák, válás, születés és halálozás), a családi életet szintén befolyásoló belföldi és a nemzetközi vándorlással pedig (adatbontás lehetőségének hiánya miatt) érintőlegesen. Az egyes alfejezetek összekötő szövegezése véleményem szerint megfelelő kohéziót eredményezett, a nemzetközi kitekintést pedig egy önálló alfejezetben helyeztem el.

A döntően KSH adatbázisokat magam elemeztem, ezért kaphatott külön hangsúlyt a nemi és az iskolai végzettség szerinti bontás, ezzel is a figyelem középpontjában tartva a dolgozat vizsgált területét, a magánélet és a szakmai élet összefüggéseit.

A dolgozat elméleti részével kapcsolatban Utasi Ágnes elismerően szól az összegyűjtött és ismertetett, döntően nemzetközi szakirodalomról, úgy véli, „a sorra vett elméletek és kutatások időben jelentősen megelőzték a témában található relatíve kisszámú magyarországi családpedagógiai munkát”. Somlai Péter szintén arról ír, hogy bőséges szakirodalmi alapon áll a dolgozat, szavai szerint „kivételesen gazdag és imponáló szakirodalmi tárháza”. Utóbb nevesített Bírálóm ugyanakkor rámutat, hogy „olvasmányainak értelmezésekor nem eléggé kritikus”, „határozottabban kellene megfogalmazni saját álláspontját és szembeállítani azt más koncepcióval vagy koncepciókkal”.

Köszönöm Somlai Péternek a merészebb véleményformálásra és kritikai értelmezésre vonatkozó bátorítását, felszólítását, amelyet teljes mértékben jogos felvetésnek tartok. A hazai neveléstudományban eddig tudományosan nem szintetizált, de máris megújulásra szoruló területhez valóban túlzott óvatossággal közelítettem, nem mervén számonkérni a hazai családi életre nevelés néhány évtizedes múltján annak hiányosságait; különösen nem példaként elé állítva a markánsan eltérő gazdasági, társadalmi, demográfiai múltban gyökerező nyugat-európai, tengerentúli példákat. Úgy gondolom, kutatásom tervezett következő periódusaiban a téma eddigieknél gyakorlatközpontúbb megközelítése határozottabb véleményformálásra fog készülni.

A következőkben az elméleti megközelítésben két, a dolgozatban meg nem jelenő területtel kapcsolatos észrevételekre reagálok. Somlai Péter opponensi véleményében hiányolja a társadalmi egyenlőtlenségekből és konfliktusokból származó kérdésekkel való foglalkozást. Úgy véli, a további kutatásokban figyelmet kell szentelni azoknak a folyamatoknak, amelyek abból fakadnak, hogy a „modern társadalmak számos intézményen keresztül strukturálják a felnőttek és gyerekek létfeltételeit”. Köszönöm ezt az észrevételt, amely segít a témáról történő további gondolkodásban. Ez a szociológiai alapprobléma valóban megkerülhetetlen a családi életre nevelés területén is, elegendő, ha csak a családfejlődés különböző szakaszaiban megjelenő szegénységi kockázatokra, a különböző tökefajtákhoz való hozzáférésre, a tartós szegénységre, a szegregációra, az oktatási esélyegyenlőtlenségek újratermelődésére gondolunk. Ezek a problémák elmélyülést kívánnak meg. Korábbi kutatásaimban is csupán alkalmasszerűen érintettem például a hátrányos helyzetű, egy másik tanulmányban a hátrányos helyzetű és roma gyermekek online oktatáshoz való hozzáférését a pandémia idején (Engler 2021, Engler et al. 2022), a családtámogatási rendszer ismertségét és felhasználási lehetőségeit különböző társadalmi csoportokban (Engler 2020). Szociológiai alapismereteim bővítésének lehetősége és Opponensem biztatása a felmerült hiány pótlására ösztönöz.

A másik észrevétel a családformákkal, családszerkezetekkel függ össze. Utasi Ágnes szerint a „szerző világosan látja a probléma gyökerét okozó családon belüli változásokat”, de alig tér ki a megváltozott összetételű családok működésére, az alternatív családformákra, a dinamikus változó családi közösségekre. Úgy véli, mindennek kifejtése jelent új dimenziót a családi életre nevelés új paradigmájához, a téma kutatásához és oktatásához. Bírálóm kitér az egyéni hasznosulásra is, amikor megjegyzi, hogy „az egyre inkább fluktuáló tagokkal élő családokat, újfajta családi közösségek tagjait” szintén segítené az új paradigma ebbéli kidolgozottsága. Utasi Ágnes az említett, döntően családszerkezeti változások bemutatásának

hiányossága mellett rámutat, hogy a disszonancia viszont kellő mértékben hangsúlyozott: a családi életre nevelés elméleti és gyakorlati vonatkozásban sem tudott megújulni, követve a társadalmi változásokat.

Az előző, hiányolt témakibontáshoz hasonlóan erre a felvetésre is úgy tudok válaszolni, hogy közben teljes mértékű egyetértésemet fejezem ki Bírálom meglátásával, javaslatával kapcsolatban. A dolgozat elsődlegesen ugyan nem a család belső szerkezeti átalakulásait vizsgálja, hanem a családot körülvevő társadalmi-gazdasági környezet változásait, és ennek hatása a családi élet működésére, de kétségtelen, hogy a vizsgálati szempontrendszer itt körbe ér: ezek a külső változások beavatkoznak a családi élet működésébe, megváltoztatva annak szerep- és feladatkiosztását, sok esetben annak szerkezetét, illetve – ahogyan az Opponens kutatásai is rámutatnak (Utasi 2013) –, a családi kapcsolattartás mintázatát. Mindez akár kifelé is hatást gyakorolhat, például a társadalmi szerepfelfogásra vagy a munkaerőpiaci folyamatokra. Nehéz egyértelműen állást foglalni a rendelkezésre álló vizsgálatok alapján – különösen nagyobb ívű történelmi kitekintésben –, hogyan „huzalozható” az ok-okozati összefüggés. Egyetlen mozzanatot kiragadva, és nem részletekbe menően végiggondolva igyekszem ezt szemléltetni, hazai viszonylatban.

A nők tömeges munkába állása jelentősen átalakította a legtöbb család és otthon működési rendjét (ti. pl. a nők feladata ezentúl nemcsak a háztartás vezetésére és a gyermekgondozásra, gyermeknevelésre irányult; ugyanakkor eközben ezek a tevékenységek is hatáskörükben maradtak; fizetett munkavállalóvá váltak; mindemellett bevonódtak az oktatásba és képzésbe; a család és a gondozási-nevelési intézmény közötti átmenet a gyermekek korai életszakaszára helyeződött át). Az átalakulás folyamatát fokozta az iparosodás, amely belföldi vándorlást indukált a nagyvárosok irányába, (részben) ez fellazította, majd szinte felszámolta a többgenerációs együttélési formát. Valamennyivel később Magyarországot is elérték a feminista mozgalmak különböző hullámjai, amelyek többek között női egyenjogúságot, a nők képzéshez való hozzáférést, a diszkriminatív elemektől mentes foglalkoztatását, a gyermekvállalás tervezhetőségét eredményezték, illetve szorgalmazták. Ezek a nagyvonalakban vázolt tendenciák kívülről hatoltak az addig hagyományos családi életbe.

A későbbi, jellemzően nukleáris, kétkeresős, kétgyermekes családmódel új belső rendjének „visszáramoltatott” társadalmi hatásai között tarthatjuk számon a nők iskolázottságának gyors és jelentős javulását, a munkaerőpiac horizontális (pl. egyes foglalkozási területek elhódítása) és vertikális (magasabb pozíciók elérése) szerkezeti átalakulását, új szolgáltatások megjelenését az addig otthoni feladatelvégzések alternatívájaként, és nem utolsósorban a minderre érzékeny demográfiai átalakulásokat (pl. az első gyermekvállalás átlagos életkorának kitolódása, az élveszületések csökkenése).

Meglátásom szerint e kétirányú hatásmechanizmus közös metszetében gyökereznek a további strukturális változások, így például a kereső, képzett, függetlenül is élni tudó nő döntési szabadságából eredő tudatos egyedülállóság és/vagy gyermektelenség, a házasság felbontásának elfogadása, az együttélés és más alternatív párkapcsolati formák elfogadottá válása, az egyedülálló szülőség, a házasságon kívül született gyermek, a mozaikcsaládok. Habár mindez a női nem szemszögéből, egy időszakban, egy országban, egy szempontból kiragadott példasor, de talán jól szemlélteti, milyen összetett kérdéssel állunk szemben, s milyen nehéz kijelölni a témakör kereteit. Ahogyan a családi életformák pluralizációjával kapcsolatban

Somlai Péter fogalmaz egy tanulmányában: „a fokozott változatosság zavart okoz a résztvevők és megfigyelők számára egyaránt.” (Somlai 1999, 46)

Mindemellett teljes mértékben elfogadom Bírálóm véleményét a családstruktúra, családi szerepek részletes tárgyalásának hiányára vonatkozóan. A dolgozat egy korábbi változatában tettem kísérletet ennek bemutatására, de a rendkívül szerteágazó ok-okozati hatások szétfeszítették a tervezett fejezetet, az egyszerű leíró alfejezeteket (ti. családtípusok, családszerkezetek, családi szerepek bemutatása) viszont súlytalannak éreztem, s ennek következtében a dolgozat egyes részeiben elhelyezett utalások maradtak fent e témakörből a koncentrált figyelem helyett. A készülő kötetben azonban mindenképpen megtalálom a módját ennek a valóban központi, fajsúlyos témakör megalkotására egy önálló fejezet formájában.

A következőkben a dolgozat empirikus részét ért észrevételek tárgyalására térek rá.

Fontos számomra, hogy Meleg Csilla hiánypótlónak tartja empirikus vizsgálataimat. Köszönöm Utasi Ágnes elismerő szavait, miszerint „a kutatások területén a szerző módszertani felkészültsége meggyőző, a vizsgálati adatok hitelesek”. Somlai Péternek szintén köszönöm, hogy úgy találta, részletesen és alaposan vizsgáltam meg az adatokat. Külön elismerésnek érzem, hogy Opponensem kiemelte: a dolgozat empirikus részében bemutatott és felhasznált vizsgálatok kutatásvezetője voltam, és arra is rámutatott, hogy kutatásaim több területe elsőként jelent meg a hazai vizsgálatok sorában.

A hipotézisekkel kapcsolatban Meleg Csilla élt kifogással, miszerint több hipotézis nem kapcsolódik a tárgyhoz, vagy korábbi kutatások már választ adtak azokra. A magam részéről a dolgozat témájához illeszkedőnek érzem a feltevéseket, s úgy gondolom, más kutatások adatain igazolt feltételezések nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy saját adatbázisaimon is megvizsgáljam azokat. Minden hipotézis megfogalmazását szakirodalommal, korábbi vizsgálatokkal támasztottam alá, utalva kapcsolódásukra, illetve jelezve más vizsgálatok következtetéseit.

Meleg Csilla az empirikus részből hiányolja a világos gondolatmenetet, a fogalmi és tartalmi keretet, nem látja a kutatási adatok koherens tartalommal való rendeződését, és az empirikus fejezeteket által alkotott keretet nem érzi kompatibilisnek a dolgozat címében jelezett tartalommal. „Az ismertett kutatások alapján már rekonstruálható, hogy Engler Ágnes milyen kérdésekre keres választ.” – írja Opponensem – „Ha a dolgozat itt indulna, akkor tárgya a következőképpen összegezhető: a szerző a családi életre nevelés egyik szegmensére koncentrált (magánélet és/vagy szakmai életpálya szövevényes összekapcsolódása értelmiségi pályára készülőknél esetében, 5/90-91.), ezért célcsoportjai a nappali és levelező tagozatos egyetemi hallgatók, kutatási eredményeinek érvényessége pedig az intézményes családi életre nevelés e szegmensére vonatkozik. Ez a keret azonban egyrészt nem kompatibilis a dolgozat címében jelzett tartalommal, másrészt az egyes fejezetekben ismertett kutatási adatok sem a fentiek függvényében rendeződnek koherens tartalommal.”

Válaszom korábbi pontjában kifejtettem, hogyan szűkült a vizsgálat a családi életre nevelés komplex értelmezésétől az egyik komponensre, s azon belül a két iránynak, illetve azok együttes vizsgálatára. Az elméleti rész minden fejezetében kitértem arra, hogyan alakulnak az éppen vizsgált területen az iskolázottsági különbségek, valamint úgy gondolom, a felsőoktatás mint vizsgálati terep is megfelelően elő lett készítve az elméleti fejezetekben. Az 5., utolsó elméleti fejezet, mely az egyetemi hallgatók jövőterveivel, a családbarát felsőoktatással foglalkozik, vezetett át a dolgozat empirikus részére. Az Opponens által megfogalmazott, az

empirikus kutatásokból számára kibontakozó keret pontosan megfelel mindennek, meglátásom szerint az elméleti és empirikus részek teljes összhangjában.

A szintén korábbiakban felvázolt, kutatói-szerzői szándékomat tükröző értelmezési keret alapján interpretálva a címet, annak az empirikus részt is megfeleltethetőnek látom, hiszen a kutatások során kapott eredmények alátámasztják (1) a paradigmaváltás szükségszerűségét, (2) a nevelés és oktatás, a családpedagógia beavatkozásának nem csak lehetőségét, hanem szükségét is. Kizárólag az empirikus vizsgálatokat tekintve, valóban adható lett volna egy szűkebb dolgozattípus, amely egyértelműsíti, hogy a szakmai és magánéleti életre való felkészítést teljes és részidős hallgatók körében vizsgálja a dolgozat, jövőtervek és megvalósult életutak elemzésével. Két ok miatt nem éltem ezzel a lehetőséggel.

Egyrészt a nevezett komponenst nem lehetséges kiszakítva, elválasztva elemezni a családi életre nevelés koncepciójából, hiszen a dolgozat egészében szerves kapcsolatban állnak még akkor is, ha a fókusz a felkészítő komponensre helyeződik. Gondoljunk például arra, hogy a már működő családok megfigyeléséből, támogatásából származó tapasztalatok, elméletek, gyakorlatok kerültek visszacsatolásra a felkészítő komponenshez; ugyanígy az empirikus vizsgálatokban is erőteljesen megjelenik a hallgatók családi háttere, családi élete.

Másrészt a családi életre nevelés (komplex értelemben, nem egyes [al]témáira gondolva) olyannyira új kutatási terület a hazai neveléstudományban, hogy – véleményem szerint – mulasztást követtem volna el, ha nem tárom fel teljes valójában, ha nem tekintem át teljes nemzetközi és hazai történetét, ha nem az egységes paradigmáját kapcsolom össze az általam kiválasztott témakörökkel (értve ezalatt az formális és informális nevelést, oktatást, a felnőttoktatást (képzést), a jól-lét vizsgálatokat, a demográfiai folyamatokat), ha nem dolgozom fel a vonatkozó nemzetközi szakirodalom meghatározó részét. Tudományos kötelességemnek éreztem, hogy az imént felsorolt feladatokat elvégezzem, a hazai neveléstudományban első kutatóként, de interdiszciplináris vonulatban is az elsők között. Mindazonáltal megfontolandónak tartom, hogy a jelenlegi cím alcímeként a szűkebb vizsgálati terület meghatározásra kerüljön.

Köszönöm, hogy Meleg Csilla opponensem felhívja a figyelmemet az értékcollíziókra mint a családi élet minden területét befolyásoló konfliktusforrásokra, javasolva a családpedagógiai keretben is jól értelmezhető vonatkozó szociológiai, szociálpszichológiai elméleteket. Egyik doktoranduszommal hasonló irányban indultunk el az elmúlt évben. Ezidáig értékvizsgálatok mentén született összehasonlítás a családalapítási szándékokat illetően, tehát csak a jövőterveket tekintve, de az opponensi javaslat új távlatokat nyit a fölrendelt célok, az univerzális és speciális viselkedési módok, valamint a kizáró és kiegészítő sémák vizsgálatba történő beemelésével, kibővítve egyúttal a vizsgálati populációt (értve ezalatt a már gyermeket nevelő alanyokat).

Meleg Csilla a 6. és 7. fejezetben ismertetett kutatásokra vonatkozóan úgy látja, hogy nem a dolgozat szempontrendszer alapján végzettem el az elemzéseket, hanem új összefüggéseket tártam fel, vagy korábbi sejtéseket igazoltam, főleg leíró módszerekkel, kihagyva azt a lehetőséget, hogy a két kutatás tükörképbe állítva új összefüggésekre derüljön fény. Másik két Opponensem nem talált kivetnivalót az adatelemzésben és az eredmények magyarázatában, az új eredmények közül többet a kutatás fontos eredményeként említenek.

A 6. és 7. fejezetben bemutatott, általam vezetett két kutatás a maga nemében egyedülálló neveléstudományi vizsgálat. Mindkettő más alapsokaságon, más időszakban, más

földrajzi egységben, eltérő mintavétellel, eltérő céllal, ebből fakadóan különböző fókuszokkal és mérőeszközökkel készült, az egyik előre tekintés, a másik a jelen és a múlt dimenzióiban mozog. Összehasonlításra a két kutatás ezért nem alkalmas; a tükörképbe állítás véleményem szerint részben volt lehetséges. A következőkben kifejtett tények alapján úgy vélem, a meglévő lehetőségek által keretezett elemzői teret sikerült kihasználnom.

A levelező tagozatos hallgatók között végzett, *Felnőttek a felsőoktatásban* című kutatás időben megelőzte a nappali tagozatos hallgatóka célzó felmérést, eredeti célja elsődlegesen a formális felnőttoktatás didaktikai vizsgálata volt. A hallgatók motivációjának, tanulási attitűdjének, tanulási stílusának, tanulmányi eredményességének, intézményi integráltságának vizsgálata során döbbsentem rá, hogy a jelentős andragógiai-didaktikai felfedezések mellett egy másik, figyelmen kívül nem hagyható kutatási mező rejlik. A vizsgálat nem várt felfedezése volt, hogy a felnőtt tanulói döntésekre, életutat-rajzolatokra és eredményességre már nem feltétlenül a klasszikus nevelésszociológiai elméletek adnak választ: a származási család mellett (sok esetben helyett) a prokreációs család határozza meg a tanulmányi befektetések sikerét. Ennek nyomán indultam el abba az irányba, amely az egyént körülvevő kisközösségek tanulmányozása felé vezetett. A doktori értekezés megalkotásához, a magánéleti és szakmai életút vizsgálatához ennek a kutatásnak egy kisebb részét tudtam közvetlenül felhasználni, illetve közvetetten a didaktikai szempontú megközelítések családi háttérrel, családi étellel kapcsolatos részeit. Mindezt már egy olyan optikán keresztül nézve végeztem el, amely figyelembe vette a négy évvel később megvalósuló *Család és karrier* című kutatás adatbázisának felhasználási lehetőségeit.

A nappali tagozatos hallgatókat célzó országos kutatás kiválóan illeszkedik a doktori értekezés szűkebben vizsgált kérdésköréhez, mivel a fiatalok magánéleti és szakmai terveit vizsgálja, illetve azok összeegyeztethetőségét. Ambivalens módon mégis ennek a kutatási elemzésnek kisebb a súlya a dolgozatban, a terjedelmet és az elemzési eszköztárat tekintve egyaránt. Ennek a magyarázata szintén a családi életre nevelés két komponensének egységében rejlik: a fiatalok jövőterveiről sokmindent megtudunk, s látjuk azt is, hol tud beavatkozni a családpedagógia (gondolva például a társas kapcsolati kultúra hiányosságaira, a gyermekneveléstől való félelemre vagy a munka – magánélet egyensúly keresésére). Ebben a kutatásban tehát a beavatkozásokat igénylő területeket mértem fel, több esetben rámutatva arra is, hogy a beavatkozás szükségességével maguk a fiatalok nincsenek tisztában, holott minden eredmény ezt támasztja alá. A két életút befutásának alternatíváit és azok összeegyeztetésének lehetőségeit viszont kizárólag „megtett kilométerek” után, tehát eredmények és tapasztalatok birtokában lehet feltérképezni és visszacsatolni a „nullkilométeres” értelmiségiék térfelére.

Úgy vélem, két különböző célú, fókuszú kutatásban sikeresen megláttam a potenciális közös nevezőt, majd az előre- és visszatekintés lehetőségét kínáló adatok elemzésével egy egészen egyedi és új megközelítésben forrasztottam össze a családi életre nevelés két komponensét.

Kétségtelen, hogy a két nagymintás kutatás adatbázisa még számtalan lehetőséget rejt. Ugyanígy a két vizsgálat együttes felhasználása is izgalmas kombinációkat sejtet, mint látható, én a tükörkép-vizsgálat helyett a lineáris visszacsatolást választottam. A dolgozat témája sokféle megközelítést megenged, én a célkitűzésemhez és elméleti keretemhez igazodva ezt a koncepciót választottam. Úgy gondolom, hogy ebben a keretben elemzéseim logikája követhető, az előzetes szempontrendszerem mentén mozognak – kétségtelenül sok esetben nem

előrevetítve azokat, hanem utólag felfejtve jelentőségüket. Erre jó például szolgál a klaszterelemzés: a klaszterek a felnőtt hallgatók tanulási motivációjának itemeinek felhasználásával jöttek létre, de a didaktikai vonatkozások mellett kiválóan működtek a hallgatók belső és külső erőforrásainak feltérképezésénél, vagy a magánélet – munka – tanulás metszeteinek kialakításánál.

Eredményeim bemutatását és magyarázatát többre értékelem az Opponens véleménye szerinti egyszerű leíró elemzésnél vagy a zárójelentés műfajánál. Mindkét kutatás esetében az adatok elemzésén alapuló eredmények bemutatásával egyidejűleg, azokat folyamatosan összehasonlítottam, ütköztettem, párhuzamba állítottam a szakirodalomhoz, a kutatási kérdésekhez, hipotézisekhez vagy egymáshoz viszonyítva, olykor új utakat megnyitva és nem várt felfedezésekre lelve – következetesen a korábbiakban bemutatott koncepció mentén haladva.

A kutatási eredmények és azok hasznosíthatósága

A doktori értekezés eredményeivel, újszerű megállapításaival, hasznosulásával számos visszajelzést, megjegyzést és hasznos tanácsot kaptam Bírálóimtól.

Utasi Ágnes szerint „alapvető célja és egyszersmind újdonsága a disszertációnak annak kifejtése, fókuszba állítása és indoklása, hogy a családpedagógiában a családi életre nevelés ma még nem rendelkezik a társadalmi és családi változásokat követő elméleti keretrendszerrel, új paradigmával.” Köszönöm, hogy Utasi Ágnes a disszertáció fontos megállapításnak véli, hogy az „új paradigma kialakításához szükséges lenne a más tudományterületeken már kidolgozott, a témával összefüggő elméletek felhasználására”. A dolgozat sikerének érzem, hogy Somlai Péter a disszertáció eredményének tekinti, hogy „a szerző túljutott a családi életre nevelés fogyatékos paradigmáján. Túllépett azon az elégtelen koncepción, amely sokáig meghatározta a családi és szakmai szerepek közti dilemmát”. Utasi Ágnes bírálata alapján „fontos megállapítása a disszertációnak az, hogy a családpedagógia kutatói körében nincs konszenzus a témával összefüggő alapfogalmak kérdésében, hiányzik a fogalmak egységes használata. Az új paradigma kialakításához szükséges lenne a más tudományterületeken már kidolgozott, a témával összefüggő elméletek felhasználására.”

Meleg Csilla szerint a dolgozat összegző részében „a szerző az összegyűjtött anyagot, az egyes fejezetekben leírtakat értelmezési keret hiányában nem tudja szintetizálni, magasabb absztrakciós szintre emelni”, ezért az utolsó fejezet ismétli a korábbiakat, „normatív kívánalmakat fogalmaz meg” visszatérő szakirodalmi annotációkkal, vagy részproblémákat más kutatások modelljeibe helyez át. Az értekezés összefoglaló fejezetében valóban utalok szakirodalomra, kutatásokra, saját kutatásaim eredményeire (lényegében ez az első szintű feladata az összegzésnek), de ezek nem pusztán megisméltései a dolgozat különböző részeinek. Ezek az egyes vizsgálati szempontok eredményeinek összegzését, végkövetkeztetését támasztják alá annak érdekében, hogy megtehessem a következő lépést a második szint, a szintetizálás felé. Az én szerzői-kutatói szemszögömből nézve sikerült magasabb absztrakciós szintre emelni a dolgozatot, az itt és így megjelenő eredmények között találhatóak újszerű, hasznosítható, hozzáadott értékkel rendelkező megállapítások, következtetések.

Ezt egységében a teljes összegző fejezet ideidézéssel lehetne alátámasztani, ehelyett egy példát ragadok ki (215. oldal). Az empirikus kutatásaimból kiderül, hogy [eredmény 1] a fiatalok bizonytalanok társas kapcsolataikban, [eredmény 2] félnek a szülői szerepeiktől, de

[eredmény 3] külső segítséget alapvetően nem kérnek. Ebből arra a következtetésre jutok, hogy „[okozat] a szülővé válás félelme gyaníthatóan a társadalomban jelenlegi is zajló változásokban gyökerezik. [ok 1] A társadalmi diskurzusok napirenden tartják azt a kérdést, hol a férfiak és nők helye a munkaerőpiacon, a családban, a társadalomban. [ok 2] Mivel egységes álláspont a hagyományos rendszer felbomlását követően ma sem alakult ki, nagy valószínűséggel ez okozza az aggodalmat: ők maguk sem látják még a kialakult vagy helyesnek vélt álláspontokat, keresik a lehetőségeket, figyelik a mintákat, s mindeközben tartanak a szülővé válástól. [szintézis 1] Az egyetemisták között végzett kutatás alapján megerősíthető az a feltevés, hogy a családalapításra, a gyermekvállalásra való felkészültségről alkotott fogalmak bizonytalansága, illetve a felkészültség állapotának valószínű általános alulértékelése miatt a családi életre való felkészítés tantárgy vagy ismeretkör szükségessége nehezen vitatható.” [szintézis 2] „A párkapcsolati és szülői szerepek iránt bizonytalanok ugyan, de a magánélet és karrier jövőbeli összeegyeztetésében meglepően tudatosak. Ez abban az olvasatban is értelmezhető, hogy külvilágról alkotott képük intenzívebben formálódik a szerepegyeztetéseket, mintsem a szerepkialakítások illetően. A társadalomban, gazdaságban tapasztaltak a két terület összehangolásának szükségességét kifejezőbben vetíti eléjük, mint majdani feladataikat.”

A dolgozat másik két Bírálója nevesíti a dolgozat újszerű eredményeit. Utasi Ágnes szerint „új megállapítása a disszertációnak, hogy a fiatalok számolnak a kétféle életpálya, karrier-út között gyakran szükségképpen előálló preferenciával, kényszerekből adódó prioritással, a kényszerek hatására alakított időrendi különbséggel.” Somlai Péter szerint sikerült bizonyítanom, hogy „a magánéleti perspektívák, jövőtervek erősen összefüggnek a családi háttérrel”.

Utasi Ágnes a kutatás meglepő eredményének tartja, hogy a gyermeket nevelő hallgatók eredményesebbnek mutatkoztak gyermektelen társaikhoz képest. Rávilágít az erre adott magyarázat újszerűségére is, miszerint a családi életben elsajátított, fejlesztett kompetenciák jótékony hatással bírnak a felnőttkori tanulmányok során. Somlai Péter szintén fontos eredménynek tartja, „hogy a gyermeket nevelő hallgatók szignifikánsan kedvezőbb eredményeket érnek el s hogy tanulói teljesítményük annál jobb, minél nagyobb a többféle szerepekből adódó kötelezettség mértéke”.

Utasi Ágnes hasznosnak találja azt a javaslatot, amely a családi életre nevelés elméletével foglalkozó kutatóközpontok, intézetek, műhelyek szakmai együttműködésének kezdeményezésére irányul. Opponensem vitatható, de új javaslatként tartja számon a családi életre nevelés önálló tárgyként történő kezdeményezését. A dolgozatban valóban ennek igényét fogalmazom meg, bár a családi életre nevelés tárgyként való applikálása a korábbi kezdeményezések során sem ért révbé. Órarendi gyakorlati megvalósítását magam sem tartom kivitelezhetőnek, hiszen a diákok jelenleg is igen túlterheltek, a curriculáris és az extracurriculáris tevékenységek mellett aligha találunk helyet egy újabb tantárgynak. Ugyanakkor ezen ismeretek átadására, a szükséges kompetenciák fejlesztésére nem is a hagyományos órai keret felel meg, sokkal inkább a tömbösített, tréning, műhely vagy projektjellegű foglalkozások, hasonlóan a dolgozatban bemutatott iskolán kívüli képzésekhez (természetesen az életkori sajátosságokat figyelembe vevő tartalommal). A dolgozat más javaslataihoz hasonlóan ez a konkrét javaslat is olyan irányokat, lehetőségeket jelöl, amelyek további feladatot adnak a téma kutatóinak.

A dolgozat bírálataira adott válaszom ismételt köszönettel zárom: köszönöm Opponenseim fáradozását, köszönöm észrevételeiket, javaslataikat, amellyel az értekezés tárgyát, a dolgozatot és annak szerzőjét megtisztelték!

Tisztelettel kérem válaszom elfogadását.

Debrecen, 2023. február 10.

Engler Ágnes

Hivatkozott irodalom

- Allen, Kimberly 2013. A framework for family life coaching. *International Coaching Psychology Review* Vol. 8. No. 1. 72-79.
- Arcus, Margaret 1987. A framework for life-span family life education. *Family Relations* Vol. 36. No.1. 5-10.
- Benson, Jacquelyn J. and Donehower, Allison K. 2020. Best practices in family life education programming for midlife and older adults. *Family Relations* Vol. 69. No. 3. 577-594.
- Engler Ágnes 2020. Esélyteremtő iskola és családi elvárások. *Szociálpolitikai Tükör* 2. 3-4 7-20.
- Engler Ágnes, Markos Valéria és Dusa, Ágnes Réka 2021. Szülői segítségnyújtás a jelenléti és távolléti oktatás idején. *Educatio* 30. 72-87.
- Engler Ágnes, Antal István, Markos Valéria, Trásy Lilla és Pári András 2022. Hátrányos helyzetű tanulók otthoni tanulása a jelenléti és a távolléti oktatás idején. In: Molnár Gyöngyvér, Tóth Edit (szerk.) 2022. *Új kutatások a neveléstudományokban 2021: A neveléstudomány válaszai a jövő kihívásaira*. Szeged, Budapest, Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézet, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, 192-207.
- Holman, Thomas B. and Burr, Wesley R. 1980. Beyond the Beyond: The Growth of Family Theories in the 1970s. *Journal of Marriage and Family* Vol. 42. No. 4. 729-741.
- Kamarás Ferenc 2001. Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* 1-2. 44-73.
- Kuhn, Thomas 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Morris, Michael L., and Ballard, Sharon M. 2003. Instructional techniques and environmental consideration in family life education programming for mid-life and older adults. *Family Relations* Vol. 52. No. 2. 167-182.
- Pusztai Gabriella (szerk.) 2022. *Pedagógusok és iskolai segítő szakemberek nézetei a családi életre nevelés implementációjával és fejlesztésével kapcsolatban*. Kézirat, Kopp Mária Intézet.
- Somlai Péter 1999. A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia* 1-2. 38-47.
- Thomas, Jane and Arcus, Margaret 1992. Family Life Education: An Analysis of the Concept. *Family Relations* Vol. 41, No. 1. 3-8.
- Utasi Ágnes 2013. *Kötélékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale.
- Weissbourd, Bernice and Kagan, Sharon L. 1989. Family support programs: catalysts for change. *American Journal of Orthopsychiatry* Vol. 59. No. 1. 20-31.